

Toncrová, Šárka

Hoře jako jedna z podob smrti

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. X, Řada literárněvědné slavistiky. 2001, vol. 50, iss. X4, pp. [69]-78

ISBN 80-210-2552-2

ISSN 1212-1509

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/103080>

Access Date: 25. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ŠÁRKA TONCROVÁ

HOŘE JAKO JEDNA Z PODOB SMRTI

Jednou z nejzajímavějších a nejrůznorodějších motivických oblastí jak v literatuře, tak i v ústní lidové slovesnosti je oblast smrti, především pak zosobněná či zhmotněná smrt. Přítomnost těchto motivů neudiví ve folkloru, vždyť například pohádku o Smrti stojící s kosou u hlav postele nemocného znají snad všichni. Ovšem jejich obdoba v literárních dílech již není záležitostí tak zřejmou. Ba co více: za zhmotnělou smrt lze považovat celou řadu zdánlivě odtaziťých motivů. Například i křesťanský Bůh vlastně představuje jakousi zvláštní personifikaci smrti, neboť ji, jako vše ostatní na světě, předurčuje a řídí. Omezit se tedy v tomto problému pouze na Smrtky a jim podobné bytosti je značně zužující.

Zajímavou podobu Smrti přináší ve východoslovanském prostředí rozšířený syžet o Hoři, popř. Hoři-Neštěstí. Jedná se sice o oblast poměrně dobře zmapovanou a zpracovanou, nezaškodí však nově pohlédnout na problém, vnést sem nový rozměr, nové vztahy a vazby. K objasnění hypotézy o úzkém propojení Hoře a Smrti dospějeme postupnou analýzou pramenů.

Při studiu problému Hoře je třeba vzít v úvahu tři skupiny pramenů. Upozorňuje na to ve svých pracích V. F. Ržiga¹, který se podrobně zabýval zkoumáním lyrických a lyricko-epických písní o Hoři a staroruské *Pověsti o Hoři-Neštěstí*. Mezi těmito pramennými skupinami existují některé významné rozdíly, a navíc je důležitý fakt jejich vzájemného přejímání motivů.

Ústní lidová slovesnost východních Slovanů zobrazovala Hoře jednak v lyrických písních, jednak v písních lyricko-epických, a také v pohádkách. Každá z těchto podob je svým způsobem specifická, a to nejen ve vztahu k různým syžetům. Zásadní rozdíl je již v charakteru písňového (přesněji baladického) a pohádkového Hoře. Vyplyvá to z podstaty pohádek, které jsou ve velké většině případů založeny na výhře dobra nad zlem, a tím umožňují, aby člověk zvítězil i nad bytostmi těžko přemožitelnými či dokonce nepřemožitelnými. Pohádky tak vyznívají pozitivně, optimisticky. Naproti tomu písním, obzvláště těm bala-

¹ Ržiga, V. F.: *Pověst o Gore i Zločastii i pesni o Gore*. In: *Slavia*, X., s. 40-66, 288-315.

dického typu, je zcela vlastní tragické zobrazení skutečnosti – a tady se objevuje druhá podoba Hoře.

Pohádkové Hoře splývá díky syžetové variantnosti s dalšími bytostmi, jako jsou Bída, Nužda, Sudba, Dolja aj., tedy bytostmi představujícími zlý osud.² V syžetu, s nímž se v pohádkách setkáme nejčastěji, vyláká Hoře mužika do hospody a donutí jej utratit všechny peníze. V tomto okamžiku končí role Hoře jako záporné bytosti, protože následuje situace, kdy Hoře pomáhá člověku najít poklad. Mužik chytne Hoře ve strachu před opětovnou bídou do jámy. Závistivý soused se o tom dozví a vysvobodí Hoře, aby mužikovi znovu začalo škodit. To však zůstává u něj. V některých variantách pohádky se závistivci podaří chytit Hoře do štěrbinu v polenu a hodit ho do vody.³

Uvedená syžetová linie, tedy motiv Hoře chyceného ve štěrbině či obraz zlé bytosti, která hlavně z vděčnosti zůstává u svého osvoboditele, je velmi častá. Tyto bytosti bývají většinou primárně zlé a negativně ovlivňují život člověka. Lidová fantazie si je však přetvořila do rolí pomocníků. Lidé se snažili přelstít zlý osud, byť jen v pohádkách a pověstech. Pohádky o Hoři, Bídě či Nuždě získávají díky uvedeným skutečnostem sociální zabarvení. Vítězství nad osudem v podobě personifikované chudoby či nouze, často navíc ve spojení s potrestáním bohatého a lakomého člověka, se stává osobitou kritikou sociálních vztahů a rozdílné materiální situace mezi lidmi. Potvrzuje to V. P. Anikin, když říká, že pohádky daného typu si nekladou za cíl jen zobrazit strádání chudého člověka. Přítomnost nadpřirozené bytosti zde slouží také k potrestání zla a především k tomu, aby se v hmotné podobě objasnilo to, co nemohlo být motivováno reálnými příčinami. Takové propojení motivů pohádkových se skutečnými životními okolnostmi a hlavně s kladným vyzněním pohádky jako celku má zřejmou motivaci nejen uměleckou, ale právě i sociální.⁴

Jak je vidět, pohádkové Hoře lze považovat spíše za zlý osud, za zosobnění bídy. Do písni tato pohádková podoba Hoře svým způsobem také proniká. I zde Hoře přináší člověku trápení a strádání, i zde Hoře člověka pronásleduje. Písne o Hoři však mají tragické vyznění. A v tom je třeba spatřovat zásadní rozdíl.

Zkusme narušit nabízející se sled úvah a dříve než k východoslovanským písním o Hoři přistoupit k jejich literárnímu zpracování. Skladba *Pověst o Gore-Zločastii, kak Gore-Zločastije dovelo molotca vo inočeskiĭ čin*⁵ vznikla ve druhé polovině 17. století, v období demokratizace ruské literatury, a svou podstatou představuje v té době velice zdařilý pokus o maximálně zobecněné ucho-

² Zpracováno podle Toncrová, Š.: *Obrazy olicetvorennoj sudby v russkom i češskom folklore*. Dipl. práce. MU, Brno 1997, s. 47-51.

³ Jde např. pohádku Gore (In: *Narodnyje russkije skazki* A. N. Afanasjeva v trech tomach. T. II. Moskva, 1957, No. 303.). Podobná je např. pohádka Nužda (In: *Tamtěž*, t. II, No. 574.).

⁴ Anikin, V. P.: *Russkaja narodnaja skazka*. Moskva, 1959, s. 42.

⁵ *Pověst o Gore-Zločastii* objevil v roce 1856 v Peterburgu mezi sbírkou rukopisů M. Pogodi-na A. N. Pypin. V téže roce ji N. Kostomarov uveřejnil v březnovém čísle časopisu *Sovremennik* (s. 49-68). V 17. století se dočkala několika zpracování, stala se podkladem pro jednu z prvních ruských divadelních her (autorem byl Simeon Polockij) a biblické motivy v ní zachycené se odrazily v sériích lidových obrázků. (Podle D. Hodrové: *Hledání románu*. Praha 1989, s. 105.)

pení tématu, o promyšlené skloubení autorského výmyslu a tradic ústní lidové slovesnosti.

Skladbu otevírá expozice o božském stvoření světa, o Adamovi a Evě a jejich hříchu⁶, který se stal podnětem pro boží trest. Vznikl lidský rod, rod zlý a špatný. Bůh se proto rozhněval a poslal na lid trápení, soužení a starosti.

Z expozice volně vyplývá vlastní příběh. Rodiče varují syna před cizinou, hloupými a zlými lidmi a světskými radostmi. Mládenec však chce žít podle svého. V hospodě brzy utratí všechny peníze. Stydí se a odchází do ciziny, kde mu moudří lidé poradí, jak žít. Mládenec jim uvěří a začne se mu dařit.

Nyní vystupuje na scénu bytost, která nás přednostně zajímá, a sice Hoře-Neštěstí. Jeho přítomnost ve skladbě má gradační charakter. Nejprve se Mládenci zjevuje ve snu, poté mu jako archanděl Gabriel radí propít peníze v hospodě. Mládenec se chce utopit v řece, vtom se však objevuje Hoře a donutí mládence poklonit se mu až k zemi. Ani tím však trápení Mládence nekončí. Hoře jej neustále pronásleduje, a Mládenec, byť by se snažil sebevíc, nemůže Hoři uniknout. Zachrání jej teprve brána kláštera, do něhož se rozhodne vstoupit, aby tak odčinil své hříchy.

Doposud se zdá, jako kdyby Hoře v ničem Smrt nepřipomínalo. Zatím jsme však nepostihli obrazy Hoře v lidových písních. Při zkoumání poměrně bohatého pramenného materiálu⁷ se ukazuje, že je třeba vyčlenit dvě skupiny těchto písní v závislosti na charakteru zobrazovaného Hoře. První část tvoří lidové písně, v nichž Hoře vystupuje v čisté podobě osudu, konkrétně pak osudu ženy nebo dívky. Osud zde není možné překonat, pronásleduje člověka bez ohledu na jeho chyby, hříchy a charakterové vady. Hoře zde jakoby splývá s postavou Dolji (jakési východoslovanské Bída), o níž již byla řeč v souvislosti s pohádkami, anebo např. Kručiny, bytosti, jež zosobňuje ve folklorních představách východních Slovanů výhradně nepříznivý osud.

Do druhé skupiny patří písně, představující Hoře v roli bytosti trestající člověka za jeho hříchy. Je to nový moment, jenž se objevil bezpochyby v souvis-

⁶ M. O. Skripič upozorňuje ve stati *Pověst o Gore-Zločastii* (In: *Russkaja povest XVII veka*, s. 400-417.) na zajímavou okolnost. Biblický příběh hovoří o hříchu prarodičů v tom, že okusili ovoce ze zakázaného stromu poznání dobra a zla. Neznámý autor *Povesti o Gore-Zločastii* však spojuje prvotní hřích s požitím „ploda vinogradnogo“ zvláštního velkého stromu. Skripič v tom spatřuje zajímavý rys té doby. V 17. století se moskevská vláda snažila doplnit státní pokladnu penězi ze zisků četných hospod. Ty s sebou však přinášely tolik nepřijemností, že vesnice i města žádaly cara o jejich zrušení. Literatura a folklor té doby přináší celou řadu odkazů na nenávist k vínu, které je v mnohých legendách a pohádkách o opilcích považováno za dáblův vynález. *Pověst o Gore-Zločastii* se řadí po bok těchto děl zobrazením vinné révy jako prapříčiny lidského sociálního utrpení. A nejen to. Sám fakt, že v *Povesti Hoře* pronásleduje Mládence mimo jiné i proto, že vedl rozmařilý život a popíjel v hospodách víno, je zřetelným odrazem výše popsaných tendencí.

⁷ S dlouhou řadou lidových písní o Hoři se můžeme seznámit v knize D. S. Lichačeva a Je. I. Vanejevové *Pověst o Gore-Zločastii* (Leningrad, 1984. 110 s.). Autoři, či spíše pořadatelé této knihy zde uveřejnili nejen text staroruské skladby *Pověst o Gore-Zločastii*, ale i množství lidových písní o Hoři s cílem podat obraz jejich vzájemných styčných bodů i odlišností. Přibližně tytéž prameny využívá ve své podrobné stati *Pověst o Gore i Zločastii i pesni o Gore V. F. Ržiga* (In: *Slavia*, X, s. 40-66, 288-315).

losti s vlivem křesťanství. Vezmeme-li v úvahu syžet literární skladby o Hoři ze 17. století, je nápadné, že v ní také nacházíme motiv Hoře trestajícího, a nikoliv pouze provázejícího člověka jako zlý osud. V tom existuje zcela zřejmá paralela mezi touto skladbou a zmíněnou druhou skupinou lidových písní o Hoři. Z hlediska přejímání mezi ústní lidovou slovesností a literaturou se jedná o fakt nesmírně závažný. Ve skutečnosti tedy stojí na jedné straně pohádka a písně s motivem Hoře-osudu, na druhé straně pak literární skladba a písně s touto bytostí trestající. Je tak zřejmé, jakou cestu šel vývoj:

1. lidové pohádky a písně s motivem Hoře-osudu (primární, nejstarší pojetí problému) – tyto písně jsou především lyrické, mívají charakter nářků žen či dívek nad krutým osudem, od něž není možné utéci;
2. literární skladba *Pověst o Gore-Zločastii* (literární zpracování s osobitým uměleckým záměrem, využívající vedle individuálních autorských prvků i prvky lidové a prvky křesťanství) je výrazně lyricko-epická: kromě příběhu mládence zde hraje důležitou roli hluboký psychologismus a prokreslení duševního strádání;
3. lidové písně s motivem Hoře trestajícího (vzniklé folklorizací literární skladby) – vzhledem k jejich velmi pravděpodobné návaznosti na literární skladbu zachovávají její lyricko-epický charakter.

Při posuzování skladeb o Hoři narážíme pochopitelně na jejich variantnost. V nejrozsáhlejších variantách písní o Hoři (jsou to ony lyricko-epické, vzniklé začleněním skladby ze 17. století do folkloru) lze rozlišit čtyři základní části: odchod Mládence z domu, jeho hřichy, pronásledování Hořem a smrt Mládence, popř. jeho vstup do kláštera. Často stojí jednotlivé části samostatně, někdy je některá z nich vynechána. Přesto však existuje dostatečné množství písní o Hoři (pohádky tento motiv vůbec nerozvíjejí), v nichž se setkáváme se závěrem v podobě smrti Mládence. A právě zde je možné spatřovat důkaz toho, že Hoře skutečně v některých lidových skladbách jakoby zastupuje Smrt. Dohání totiž člověka, jehož pronásleduje, až ke smrti. Oproti písním či pohádkám, v nichž má Hoře jen funkci zlého osudu a v nichž si člověk nařiká nad svým trápením, získávají tyto písně nový rozměr. Smrt jako vyústění celého běhu událostí je krajnost, která umocňuje hrůzu Hoře – bytosti osudové či trestající (většinou za neposlušnost, rozmařilost a opilství).

Někdy se ovšem Hoře jako bytost dovádějící člověka až ke smrti vyskytuje zcela nečekaně, bez předchodících hřichů hrdiny. Jde o písně a jejich varianty původní, spíše lyrické, v nichž Hoře plní právě jen roli osudu. V těchto písních vyznívá naplno tragika nezvratného osudu, i když personifikovaného v bytost nadpřirozenou, nereálnou. Jde o důkaz nesmírně bohaté lidové fantazie, která dala do souvislosti dva tak neslučitelné jevy – životní osudy člověka a postavu v podstatě kouzelnou. Není to spojení nijak originální, vždyť ústní lidová slovesnost staví právě na faktu zrovnoprávnění reality a výmyslu. Je však nepopíratelné, že v něm musíme spatřovat svérázné zkonkretizované vyjádření tak abstraktní skutečnosti, jakou je právě osud. Zoufalství, které vyznívá z písní o Hoři, je vysloveným zoufalstvím z nerovného boje s něčím, co bez ohledu na naše snažení řídí dráhy lidské existence.

Mnohé z písní o Hoři líčí nejen smrt, k níž tato bytost dohnala hrdinu, ale dokonce i výsměch a škodolibé vychloubané projevy Hoře nad hrobem. Hoře se Mládenci, popř. hrdince písně, vysmívá. Jeho krutost jakožto nezvratného osudu nebo krutého trestu tak dosahuje vrcholné hranice cynismu. V tom, co Hoře říká, v tom, jakým způsobem se povyšuje nad „nicotným“ člověkem, který neměl dost síly na to, aby se mu postavil a bojoval s ním, se ukrývá další projev lidské rezignace vůči osudu. Nejen že způsobuje strádání, utrpení a dokonce smrt, ale svou podstatou je skutečně až cynický. Jako kdyby vše, o co se člověk ve svém životě snaží, bylo v rukou něčeho vyššího (lhostejno, zda tomu říkáme Hoře, Bída, anebo třeba Dolja), a sebeurputnější zápas o alespoň trochu svobodnou životní volbu padal v jeho plen.

Pohádky, které motiv Hoře také zpracovávají, řeší tento problém s nadsázkou, dokáží vylíčit porážku Hoře i do určité míry jeho hloupost a tudíž nadřazenost lidského hrdiny, někdy dokonce i hrdiny záporného. Oproti nim se v písních naplno rozvíjí tragika osudovosti i zoufalství s ní spojené. Především v motivu Hořem pronásledované dívky či mládence, kteří se ničím neprovinili, a přesto je neustále doprovází strádání, bída a utrpení, zosobněné v postavě Hoře, vyznívají tyto momenty obzvlášť silně. A jsou-li v některých variantách písní o Hoři zdůrazněny i okamžiky smrti a následného vítězného jásání Hoře nad hrobem, emotivní naladění se jen umocňuje.

V literárním zpracování námětu ze 17. století se ukazuje další, zcela nový moment. Mládenec vidí záchranu před Hořem v sebevraždě. V původních lidových písních i v písních zlidovělých nabývá dominance pronásledování Mládence Hořem a jejich proměny. *Pověst o Gore-Zločastii* tento motiv také obsahuje, Mládenecovo odhodlání spáchat sebevraždu utopením se v řece však staví toto literární zpracování ve srovnání s ústní lidovou slovesností do poněkud jiného světla. Texty lidových písní sice někdy také obsahují motiv, kdy se hrdina či hrdinka snaží uniknout před Hořem např. tak, že ulehnou do postele a zemřou, či ulehnou dokonce do země, a je tudíž možné je do určité míry považovat za snahu hrdiny zbavit se Hoře dobrovolnou smrtí. Jde však o mnohem poetičtější a abstraktnější obraz než v literárním zpracování, kde má Mládenecův pokus o sebevraždu naprosto reálné, konkrétní rozměry, zatímco v lidových písních máme co do činění se záležitostmi spíše symbolickou.

Ve folkloru, samozřejmě tehdy, pokud varianty dané písně vůbec zachycují části o pronásledování a o smrti Mládence, je naprosto vyloučena možnost nad Hořem nějak zvítězit, či jen zmírnit trápení, které Hoře způsobuje. Závěry těchto písní vyznívají pochmurně – Mládenec, uštván Hořem, umírá, Hoře se mu někdy vysmívá, popř. je vyslovena zoufalá pravda, že totiž Hoře vždy vyhrává a dosáhne svého.

Oproti tomu literární skladba nabízí ve svém závěru východisko – zasvěcení života Bohu a vstup do kláštera. V tomto směru jde o zásadní odlišnost literární skladby od lidových písní. V *Pověsti o Gore-Zločastii* se Mládenec po marných pokusech uniknout před Hořem-Neštěstím a po četných proměnách při pronásledování dostává do situace, kdy ví, že Hoře nepřemůže. Jde – a Hoře jde s ním, s cílem naučit Mládence krást a zabíjet, a dosáhnout tak Mládenecovy

smrti popravou. A tehdy Mládenec přichází na spásnou myšlenku: jen klášter a svatý život v něm vedený jej může zachránit. Hoře-Neštěstí jako představitel a původce zla zůstává před branami kláštera. Bůh je v tomto případě mocnější než zlo. Pokorou a životem s Bohem je možné zbavit se světského utrpení a najít věčný klid a mír. Velmi výrazně tedy zasáhl vliv křesťanského náboženství a skladba díky tomu získává také etický charakter. Zlo, dovedené téměř až k zosobnění smrti, zde představované postavou Hoře-Neštěstí, je přirozeným a pochopitelným důsledkem rozmařilého Mládenecova života, jeho neúcty k rodičům a vůbec jeho charakterových chyb. Mládenec si své utrpení sám zavinil, za jeho prohřešky jej stíhá sice spravedlivý, třeba však podotknout, že snad až příliš krutý trest. Z této situace však existuje východisko, a sice víra.

Vezmeme-li v úvahu podoby Hoře v lidových písních a v literárním zpracování námětu právě z hlediska náboženského, ukazuje se, že Hoře má v tomto směru dualistický charakter.⁸ Alexandr Veselovskij⁹ upozorňoval při studiu lidových představ o osudu (tj., kromě jiného, i o Hoři) na jejich trojí podobu, trojí povahu. Osud byl chápán jednak jako síla, která se k člověku připojila v momentě jeho narození, jednak jako cosi zcela náhodného, nečekaného a především neodvratného. Třetí představa vznikla pod vlivem křesťanství – v jeho duchu jde o osud ve formě trestu za předchozí hříchy člověka. První dva obrazy tedy vycházejí z pohanství, poslední má křesťanské podloží.

Obraz Hoře-Neštěstí v literární skladbě odráží jak představy pohanské, předkřesťanské, tak i křesťanské. Vliv křesťanství je zde zřejmý. Hoře jako démon, anděl zla, který hrdinu svádí ke hříchu, a záchrana před zlem v podobě Hoře v klášteře nepřipouští pochybnosti. Moment pohanský, chápání Hoře jako bytosti personifikující osud, rozvádí části skladby věnované marnému útěku před Hořem. Hoře tím nabývá rozměrů folklorních postav osudu, jako je Dolja, Sudba apod. Splňuje tak vlastně podstatu oné druhé představy, jak bylo řečeno na základě názoru Veselovského – je to nepřemožitelná síla, nečekaná, neovlivnitelná.

Podobnou situaci zachycují nejstarší lidové písně, existující ještě před vznikem literární skladby v 17. století, tj. Hoře jako osud. *Pověst o Gore-Zločastii* využívá momentů těchto písní a doplňuje je o autorův záměr ve formě křesťanského rozměru. Varianty zlidovělých podob literární skladby zachovávají motiv trestu. Zajímavé však je, že v nich nenacházíme ani zmínku o klášteře. V duchu ústní lidové tvořivosti je zde moment křesťanský propojen s momenty čistě folklorními – nepřemožitelnost Hoře graduje v duchu starší vrstvy lidových písní o Hoři až ke smrti Mládence. Smrt je jedinou jistotou v životě člověka, úloha víry v Boha se necení. Jedná se o zajímavý fakt ve folkloru velmi rozšířený. Nezřídka se např. v pohádkách setkáváme se situací, kdy Smrt je lidem hodnocena výš než Bůh, protože jedině ona je skutečně spravedlivá. Naopak Bůh se

⁸ Ržiga, V. F.: *Pověst o Gore i Zločastii i pesni o Gore*, s. 61.

⁹ Veselovskij, A. N.: *Sudba-dolja v narodnych predstavlenijach slavjan. Razyskanija v oblasti russkogo duchovnogo sticha, XIII. Sbornik otdelenija russkogo jaz. i slovesnosti Akademii Nauka*, t. XLVI. SPb., 1890, s. 173.

chápe jako síla či bytost spojená jen s životem bohatých. Smrt nečiní rozdíly mezi bohatým a chudým člověkem, všichni jsou si rovni nikoliv před tváří Boha, ale před tváří Smrti.

V publikaci *Staroruská čítanka* se v souvislosti s ruskými lidovými pohádkami hovoří mj. o motivech Hoře: „*Svéráznou ruskou pohádkou je vyprávění o personifikovaném Hoři, neodbytném dvojníku, který hubí toho, k němuž se připojí.*“¹⁰ Na tomto citovaném úryvku zaujme především slůvko „dvojník“. Při studiu písní o Hoři je možné zaznamenat některé momenty, dokazující tvrzení o dvojníku. Jde například o skutečnost, že Hoře jde všude tam, kam jde mládenec. Promění-li se Mládenec v jasného sokola, Hoře se promění také – např. v havrana. To znamená, že proměna Hoře jakoby kopíruje proměnu Mládenecovu, Hoře dělá to, co Mládenec. Velmi časté jsou i motivy pronásledování v tom smyslu, že Mládenec utíká před Hořem např. do lesa nebo do armády a Hoře jde za ním se sekerou nebo se zbraněmi apod. Mládenec jako by se proměnil ve strom nebo vojáka a Hoře v dřevorubce nebo vojáka nepřátelského – od obojího může Mládenec čekat smrt. Svým počínáním sice v těchto případech Hoře Mládenec nenapodobuje, v jeho činnosti jej však podporuje, či lépe přizpůsobuje své chování prostředí, do něhož se Mládenec uchyluje, a to buď jen atributy (Mládenec se stává vojákem – Hoře nese zbraň), anebo úplnou proměnou (Mládenec utíká na moře – Hoře se proměňuje v mořského ptáka).

O Hoři jako o dvojníku mluví i D. S. Lichačov ve studii k edici písní o Hoři *Pověst o Gore-Zločastii*.¹¹ Jeho pohled vychází z faktu, že totiž Hoře je personifikací, vtělením osudu. (Teorie, že Hoře představuje v jistém směru i vtělení smrti, je rozvedením a zkonkretizováním této myšlenky.) Lichačov považuje dvojníka za odraz čehosi, co vzniká, pokud se nemůžeme vyrovnat s nějakým rysem svého já. Dvojník (a tedy i Hoře) je neštěstím člověka, je jeho zlým osudem, odrazem jeho špatných myšlenek, které jsou a současně nejsou jeho vlastní, říká Lichačov.¹² Výstižně tak objasňuje dvojnickou podstatu Hoře, a to podstatu psychologickou. Důležité ovšem je, že mluví o Hoři z literární skladby ze 17. století, která má oproti logicky značně jednodušším folklorním skladbám, ať již dřívějším, anebo pozdějším, poměrně složitou psychologickou stránku.

V některých variantách lidových písní o Hoři se rovněž dá mluvit o dvojnictví, a to i v tom smyslu, který uvádí D. S. Lichačov. Tím, že se Hoře proměňuje jako Mládenec, že mu přináší sekeru nebo zbraň, vlastně skutečně odráží Mládenecovy myšlenky. Jako kdyby je četl a již dopředu věděl, co Mládenec zamýšlí udělat. To, že Hoře doprovází Mládenec na každém jeho kroku, ať se hne kamkoli, není skutečně možné chápat jinak, než jako neodbytný osud, a protože hrdinové písní strádají a trpí, jedná se o osud zlý.

Hoře jako dvojníka zobrazují také lidové pohádky, ovšem jen v tom smyslu, že Hoře představuje jakéhosi našeptávače, navádějícího hrdinu ke špatnosti.

¹⁰ Staroruská čítanka. Komentované texty ke studiu dějin starší české literatury a vývoje ruského jazyka. Praha 1989, str. 49.

¹¹ Lichačov, D. S., Vanejeva, Je. I.: *Pověst o Gore-Zločastii*, s. 98–100.

¹² Tamtéž.

Zde nalézáme střet mezi pohádkami, lidovými písněmi o Hoři, v nichž hrdina koná zlé skutky, a literárním zpracováním námětu. D. S. Lichačov říká, že Hoře-dvojník je ztělesněním špatných, nedobrych myšlenek člověka. Pokud tedy hrdina žije špatným životem, pije, baví se v putykách či dokonce krade a pokud jej k tomu navádí Hoře, pak je zřejmé, že Hoře zhmotňuje jeho negativní myšlenky, hluboko ukryté kdesi v podvědomí. Hrdinu by ani nenapadlo uskutečnit to, co mu třeba jen proletí hlavou. V tomto směru mají všechny tři skupiny (pohádky, lidové písně i literární skladba) hluboký psychologický základ. Dvojnictví je záležitostí, která nestaví jen na vnějších skutečnostech, jako je pronásledování hrdiny. Podstata se ukrývá v myšlení hrdiny, v jeho bezradnosti se sebou samým. Lze však říci, že Hoře je dvojník? Ano a ne. V souvislosti s literárním zpracováním ze 17. století není o dvojníckém charakteru Hoře pochyb, stejně tak u písní s motivem Hoře vzniklých zlidověním této skladby. Starší vrstva písní zobrazuje jen motivy pronásledování, hrdina nečiní nic špatného, Hoře jej zkrátka pronásleduje jako zlý osud, a tudíž stránka psychologická zde není zastoupena. V pohádkách bývá Hoře často našeptávačem, kvůli kterému se hrdina dává na špatnou cestu. Na druhé straně zase chybí motiv pronásledování, což ovšem není jev zásadní.

Skladba *Pověst o Gore-Zločastii* díky autorskému záměru a vědomé a cílené psychologické propracovanosti podává dvojnícký charakter Hoře nejzřetelněji a nejúplněji. Ruská literatura 17. století přinesla oproti literatuře předchozích století mnoho nového. Mezi jiným to byl pojem individuální psychiky, otázky charakteru a vnitřního života člověka.¹³

Autor skladby velice zdařile využil motivů ústní lidové slovesnosti, ovšem současně i svého literárního talentu. Tak dosáhl velkolepého souladu folkloru a literatury. Skladba vyznívá jako jiné písně o Hoři, ovšem její kompozice je přesně propracovaná a zcela zřetelně je zdůrazněn právě moment psychologický, tak typický pro ruskou literaturu té doby. Při zachování poetiky folklorních skladeb zaznívá v literární vrstvě autorský záměr v duchu rozvinutého psychologismu i demokratizace literatury, vyjádřené v postavě kupeckého syna, zástupce středních vrstev ruské společnosti.

Kromě skutečnosti, že Hoře-Neštěstí představuje v literární skladbě zosobnění zlého osudu Mládence, jak je tomu i ve folklorních skladbách, je zde více než jinde zdůrazněn moment, o němž se zmiňuje D. S. Lichačov: Hoře zosobňuje, zhmotňuje Mládencovy myšlenky. A co je podstatné – využito je přitom psychické lability hrdiny. Hoře-Neštěstí je vlastně odrazem jeho vnitřní rozdvojenosti. Mládenec je člověk se silně nestabilní psychikou, s naprosto slabou vůlí. Má tendenci poslouchat rady dobrých lidí, ale stejně tak i rady Hoře-Neštěstí, svého špatného vnitřního já. Hoře-Neštěstí se objevuje v okamžiku, kdy si hrdina neví rady se svým životem, kdy cítí, že udělal něco, co udělat nechtěl, ale k čemu jej donutila nějaká vnitřní síla. Ta se projevuje ve zhmotněné podobě nejprve ve snu, ale její konkrétní podoba je stále zřetelnější.

¹³ Lichačov, D. S.: Člověk v literatuře staré Rusi. Praha 1974, s. 118.

Postava Hoře-Neštěstí, jakkoli je to paradoxní, však v určitém směru odmíná z hrdiny roušku mravní špatnosti a přejímá ji na sebe. Čtenář by měl hrdinu odsoudit za jeho konání, za to, že neposlechl rodiče a začal hýřit, za to, že se nechal přesvědčit zlým rádcem a porušil příkladný život. Ale skutečnost je jiná. Za všemi hrdinovými hříchy stojí Hoře-Neštěstí. Tak dochází ke zvláštnímu jevu, že hrdina se stává spíše objektem soucitu a lítosti.

Mohlo by se zdát, že problematika dvojnického charakteru Hoře nesouvisí tak úplně s tématem Hoře-Smrt. Ovšem i tento rys nám umožňuje vidět další rozměr bytosti, již lze bez výhrad považovat za jednu z podob Smrti jak v literatuře, tak v ústní lidové slovesnosti. Podporou pro tento názor může být tvrzení D. Hodrové, která postavu Hoře-Neštěstí přirovnává ke smrtce a pronásledování Mládence Hořem za odraz středověkého tance smrti.¹⁴ Hodrová vychází z hledání charakteristických rysů tzv. povídky ze života, jež tvoří přechodový žánr mezi hagiografií a románem, a dává je do souvislosti s motivy ve skladbě o Hoři-Neštěstí a s motivy biblickými. Vyjdeme-li z jejich úvah, dospějeme k následujícím vztahům:

Povídka ze života	Pověst o Hoři-Neštěstí	Bible
*zkouška (většinou neúspěšná)	* Mládenec neposlechne rady rodičů	* prvotní hřích
* proměna hrdinovy situace (pád, vzestup)	* Mládenec přichází o hmotné prostředky i společenské postavení	* příběh marnotratného syna
* opakování zkoušky	* Mládenec opět hýří - opět hřích	* vyhnání z ráje
* vyhnání	* Mládenec se ocitá na okraji společnosti	* strastiplný pozemský život
* bloudění	* Mládenec je pronásledován Hořem	

Jak ukazuje tabulka, představuje *Pověst o Gore-Zločastii* osobité zpracování biblických příběhů o prvotním hříchu a následném potrestání. Je evidentní, že folklorní předlohy posloužily autorovi pověsti (či přesněji povídky) o Hoři-Neštěstí k vytvoření unikátního podobenství. Vlastní postava Hoře-Neštěstí je zde však prvkem novým, a sice, podle D. Hodrové, již zcela typickým projevem románu. Hoře tvoří zajímavý obraz biblického hada z ráje, jenž byl přece původcem hříchu prarodičů, našeptávačem. Hoře se však nepodobá hadu, ale právě Smrtce, Smrti. Hodrová to dokonce dokazuje na úryvcích z povídky, v nichž nalzáme Hoře s nejtypičtějším atributem Smrti – s kosou v ruce.

Na tomto místě si nelze odpustit vyslovení údivu nad až neskutečnou provázaností motivů folklorních, literárních, biblických, ale i psychologických a filozofických. Sama postava Hoře-Neštěstí v sobě shrnuje celou řadu rysů, jež odkazují tu na obraznost a fantazii folkloru, tu na bibli s jejím mravoučným charakterem, které zároveň evokují naprosto aktuální problematiku vztahu sou-

¹⁴ Hodrová, D.: Hledání románu. Praha 1989, s. 105, 107, 118 – č. 4.

časných rodičů a jejich dětí i vztahu k tradici a k autoritám. Je až s podivem, kolik nejrůznějších asociací vyvolává právě tato postava. Umělecká síla povídky je umocněna maximálním zobecněním bez jakéhokoliv bližšího určení času, místa či totožnosti hrdiny, hluboce rozvinutým psychologismem. Autorovo novátorství spatřujeme v individualismu, charakterovém prokreslení i v anonymitě hrdiny.

Jak je vidět, Hoře představuje ve své folklorní podobě, a to v nejranějších útvarech lidové slovesnosti i ve skladbách druhotně zlidovělých, i v literárním zpracování velice zajímavý a množství různých souvislostí přinášející moment. I když je zapotřebí složitějších úvah pro usouvztažnění Hoře s podobami personifikované Smrti, ukazuje se, že máme co do činění sice s osobitým, zato však filozoficky i psychologicky hutným obrazem.

PRAMENY A LITERATURA:

- ANIKIN, V. P.: *Russkaja narodnaja skazka. Posobije dlja učitelej*. Moskva, 1959.
- HODROVÁ, D.: *Hledání románu. Kapitoly z historie a typologie žánru*. Praha 1989. kol.: *Russkaja literatura i folklor. (XI-XVIII vv.)*. Leningrad, 1970.
- LICHAČEV, D. S.: *Člověk v literatuře Staré Rusi*. Praha 1974.
- LICHAČEV, D. S.: *Poetika staroruské literatury*. Praha 1975.
- LICHAČEV, D. S., Vanejeva, Je. I.: *Pověst o Gore-Zločastii*. Leningrad, 1984.
- MANDÁT, J.: *Lidová pohádka v ruském vývoji literárním*. Praha 1960.
- MATHAUSEROVÁ, S.: *Dostojevskij a zlé štěstí*. In: S. M.: *Cestami staletí. Systémové vztahy v dějinách ruské literatury*, Praha 1986, s. 77–88
- Pověst o Gore-Zločastii*. In: *Istorijskaja literatury*. T. II, část vtoraja. *Literatura 1590–1690 gg. Literatura kanuna reformy*. Moskva-Leningrad, 1948, s. 207–221.
- Povídky ze staré Rusi*. Usp. S. Mathauserová. Praha 1984.
- RŽIGA, V. F.: *Pověst o Gore i Zločastii i pesni o Gore*. In: *Slavia X.*, 1930, s. 40–66, 288–315.
- SKRIPIL, M. O.: *Pověst o Gore-Zločastii*. In: *Russkaja povest XVII veka*. Leningrad, 1954, s. 400–417.
- Staroruská čítanka. Komentované texty ke studiu dějin starší ruské literatury a vývoje ruského jazyka*. Praha 1989.
- TONCROVÁ, Š.: *Obrazy olicetvorennoj sudby v ruskom i češskom folkloru*. Dipl. práce. MU, Brno 1997.